

АРХІВНА ТА РУКОПИСНА УКРАЇНІКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ: ЗМІСТ ТА ОБСЯГ ПОНЯТТЯ

Розглядаються питання змісту, обсягу, значення, теоретичних засад понять "україніка", "архівна і рукописна україніка", типології, комплексів та рестрації архівної україніки.

Поняття "архівна україніка" було запроваджено/повернуто до наукової історичної лексики на початку 1990-х років. Цьому сприяла низка чинників. По-перше, ментальний чинник в умовах відновлення державної незалежності України орієнтував українське суспільство на незаангажоване осягнення історії, а відтак зумовлював необхідність розширення джерельної бази таких студій. По-друге, науковий чинник на тлі подолання штучних обмежень окремих напрямів археографічних, архівознавчих, джерелознавчих досліджень та активного формування інформаційного суспільства стимулював розроблення концепції створення інформаційної системи, яка б акумулювала інформацію про документи з історії України та українців, що зберігалися не лише в географічних межах нашої держави. По-третє, культурний чинник актуалізував потребу духовного відродження українства, яке тривалий час перебувало в шорах ідеологічних обмежень.

Вперше поняття "україніка" було запроваджено до наукового обігу в бібліотечній сфері під час створення 1918 р. в Києві Всенародної бібліотеки України (ВБУ). Термін не був новотвором, а формувався за аналогією до назв зібрань книг, виданих до XIX ст. у Росії (в тому числі слов'янських), - "rossika" в Імператорській публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі чи вивезених із Речі Посполитої книжкових і рукописних колекцій "polonika" у Паризькій бібліотеці. За подібним принципом у складі ВБУ планувалося створити відділ "Ucrainika" (зі статусом головного) для зосередження в ньому видань різними мовами про історію України та українського народу, його матеріальну та духовну культуру, народне мистецтво, мову та відповідних бібліографічних покажчиків. Водночас завдання рукописного відділу як "архіву духовного життя України"¹ (збирання рукописів, кореспонденції, портретів видатних діячів, які мешкали й діяли на українській території) засвідчували поширення поняття "україніка" на всю сукупність джерел (друкованих, рукописних, образотворчих), у яких акумулювалася інформація про національно-державний розвиток України та духовне життя українського народу. Розуміння значення відділу Україніки як головного збереглося і в Статуті Національної бібліотеки (1919), і в проектах щодо складу та організації фондів Україніки Івана Кревецького (1920) та Петра Стебницького (1922), Сергія Маслова (1928) та Михайла Ясинського (1928-1929). Активно обговорювався зміст поняття "україніки" бібліографами (Федором Максименком, Юрієм Меженком, Сергієм Масловим, Левом Биковським та інш.), які відрізняли його від поняття "репертуар української книжки" і співвідносили зі змістом бібліографії українознавства. Посилення на початку 1930-х років партійного впливу в сфері науки, культури, освіти, повна ідеологізація архівної справи та бібліотечної справи не лише зумовили заборону формування відділу "Ucrainika" чи припинення формування національної бібліографії², але й на тривалий час викреслили саме поняття з наукового обігу.

Матяш Ірина Борисівна - доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

У сфері архівної справи щодо поняття “україніка” впродовж кінця 1910-1920-х років можна говорити, передусім, про практичний аспект - формування інформаційного масиву другого (відомостей про документи українського походження переважно в російських архівосховищах) та першого (копіювання документів) рівнів. Серед розробників Статуту ВБУ, членів Тимчасового комітету по заснуванню ВБУ був керівник першого державного органу управління у сфері архівної справи - Бібліотечно-архівного відділу Міністерства народної освіти (МНО) за доби Української Центральної Ради, а згодом керівник бібліотечного підвідділу Архівно-бібліотечного відділу МНО за доби Гетьманату - Олександр Грушевський.

Прикладом переведення теоретичного питання про зміст “україники” в архівній справі до практичної площини стало обговорення долі українських культурних цінностей (в тому числі архівів), що зберігалися у російських музеях, архівах, бібліотеках, у контексті розподілу державного майна і державних боргів під час мирних переговорів з Росією, які відбувалися в травні-жовтні 1918 р. у Києві. Підготувати описи культурних цінностей, “вивезених чи пограбованих під час Першої світової війни, а також за розпорядженням царського уряду” було доручено Міжвідомчій комісії “по складанню мирового договору з Росією” на чолі з товаришем міністра народної освіти Петром Холодним.

Силами Бібліотечно-архівного відділу МНО у травні 1918 р. під головуванням Олександра Грушевського було створено архівну секцію, яка встановила основний принцип повернення документів до України. Він полягав у наданні беззастережного права домагатися “примусово вивезених до російських архівів з наказу Російського Уряду” документів інституцій, що існували на території України³. Два списки визначали черговість повернення документів українського походження: 1) “Документи, що походять з України і які примусово вивезені за наказом царського уряду і які незаперечно повинні бути повернені”; 2) “Матеріали, які внаслідок розподілу бажано було мати на Україні”. Результати діяльності комісії було відображено в постанові, прийнятій 25 липня 1918 р.

Знову до цієї проблеми українські історики та архівознавці звернулися у 1920-х роках. У працях Дмитра Багалія та Віктора Барвінського “Українські архівні фонди в межах РСФРР” (1925), Михайла Грушевського “Про потребу утворення Інституту української історії в складі АН СРСР” (1928) на теоретичному рівні окреслювалася потреба реєстрації документів українського походження (актових, історико-літературних, картографічних, образотворчих) у бібліотеках, архівах і музеях Росії та інших республік тодішнього Союзу. Конкретна програма, запропонована Михайлом Грушевським, спиралася на досвід діяльності Київської комісії для розгляду давніх актів, Археографічних комісій ВУАН та НТШ, осередків УНТ з виявлення та копіювання українських документів у російських архівосховищах. Таку евристичну роботу у другій половині 1920-х років проводили в московських архівах за його науковим керівництвом співробітники кафедри історії України УАН⁴. Розпочата 1923 р. систематична практична діяльність Укрцентрархіву щодо повернення з Москви окремих комплексів архівних документів українського походження завершилася переданням 134 томів Румянцевського опису Малоросії в жовтні 1931 р.

Слід зазначити, що ні в документах архівної секції Комісії, ні в рішеннях Малої Президії ВУЦВК, ні публікаціях проф. Д.Багалія та В.Барвінського, а також проф. М.Грушевського термін “україніка” не зустрічався. Хіба що “науковий двохмісячник українознавства” “Україна” за редакцією Михайла Грушевського у другій половині

1920-х років послуговувався цим терміном для означення праць “спеціально і цілком присвячених українознавчим питанням”⁵, тобто у сенсі розуміння його бібліографами. Однак сама постановка питання про наукове обґрунтування повернення/реституції документів українського походження до України та спроби осмислення поняття, яке в сучасному архівознавстві трактується як “спільна архівна спадщина”, надалі відіграли важливу роль у розробленні концепції “архівної та рукописної україніки”.

Відродження поняття з певним переосмисленням його значення в Україні припало на кінець 1980-х - початок 1990-х років. Актуалізації терміну “україніка” з якісно новим змістом сприяли відродження діяльності Археографічної комісії АН УРСР і проведена нею Всеукраїнська нарада “Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку” (Київ, грудень 1988 р.), а також обговорення питання про загальну концепцію Україніки під час Першого Конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, вересень 1990 р.), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття “Україніка” на всю бібліотечну, архівну та музейну документну спадщину України⁶.

З відкриттям на базі Археографічної комісії Інституту української археографії (нині - Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України) підготовка міжвідомчою групою у складі співробітників Академії наук України (Інституту української археографії, Інституту рукопису ЦНБ АН УРСР) та Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, набула першочергового значення у плані роботи Інституту вже на 1991 р. Тоді Науково-інформаційним відділом Інституту української археографії АН України (завідувач - Василь Ульяновський) було складено програму виявлення, обліку, описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України, репрезентовану на Міжвідомчій розширеній нараді з обговорення програми “Архівна та рукописна україніка” (Київ, жовтень 1991 р.). Розробники програми врахували досвід канадських та американських архівістів зі стандартизації описів та інших рівнів узагальнення інформації (на рівні колекції, архівосховища)⁷.

В процесі підготовки програми “робочий” термін “писемна україніка”, первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються усіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутували на її території), зафіксовані різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутували поза її межами⁸, було замінено терміном “архівна україніка”. Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з терміном “писемна україніка”, який, на думку колективу розробників програми, мав відмежувати все, що не є документами в класичному розумінні, від друкованих видань. Така заміна, попри уточнення значення, мала певну ваду, бо орієнтувала переважно на документи, що зберігаються в державних архівах. У ході дискусії під час наради термін було доповнено запропонованим Любов'ю Дубровіною терміном “рукописна Україніка” з огляду на специфіку такого документного масиву, як рукописні книги, відмінні методики їх описування порівняно з архівними документами та традиції комплектування рукописних відділів бібліотек фондами трьох типів: а) тематичними колекціями рукописних пам'яток історії, мистецтва, літератури, науки, зібрані видатними бібліофілами та колекціонерами книг і документів; б) колекційними зібраннями

наукових, культурно-просвітницьких та громадських установ, навчальних закладів і товариств; в) колекціями, організованими за бібліотечними формальними принципами: слов'янських рукописів, грецьких рукописів, рукописної книги XV ст. Відтак термін *“архівна та рукописна україніка”* міг адекватно репрезентувати поняття про синтетичний комплекс документів, інформація яких повноцінно відтворює історичний і культурний розвиток України та духовне життя українського народу. Після обговорення на нараді, доопрацювання редколегією в складі Любові Дубровіної (ЦНБ АН України), Костя Новохатського (Головархів України), Василя Ульяновського (ІУА АН України) та схвалення на спільному засіданні дирекції ІУА та Інституту сходознавства за участю Павла Соханя, Омеляна Прицака та Геннадія Боряка, у травні 1992 р. Державний комітет з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України затвердив Державну програму *“Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності”*, окремі проекти якої мали безпосереднє відношення до виявлення, обліку та наукового описування українських архівних документів за межами України *“Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації”*, *“Історія України в зарубіжних джерелах ХІХ - початку ХХ ст.”*, *“Архів українського звукозапису”*. Згідно з Програмою *“Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації”*, до обсягу поняття *“архівна та рукописна україніка”* було віднесено:

- матеріали, що безпосередньо стосуються всіх сторін життя населення України в минулому і зафіксовані різними системами письма на будь-яких матеріальних носіях;
- матеріали, що побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- матеріали, що не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;
- матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- матеріали з української тематики, що виникали і побутували за межами України;
- відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховищ та колекцій, зібрань України та поза її межами⁹.

В середині 1990-х років рубрики *“Архівна Україніка”* з'явилися в журналі *“Архіви України”*, науковому щорічнику *“Студії з архівної справи та документознавства”*, археографічному щорічнику *“Пам'ятки”*.

Слід зазначити, що актуалізоване в українській історичній науці термінологічно точне поняття *“архівна та рукописна україніка”* щодо змісту практично співпадало з майже одночасно запровадженими до наукового та суспільного обігу поняттями *“архівної росіки”*, *“архівної білорусіки”*, *“полоніки”*, *“гунгаріки”* та інш. Процес активізації вивчення джерел, пов'язаних з історією державотворення та формування національних традицій у різних країнах, найяскравіше виявився в пострадянських державах (Російській Федерації, Республіці Білорусь та інш.) та колишніх країнах соціалістичного табору (Республіці Польща, Республіці Угорщина).

При цьому український термін точніше визначав обсяг поняття, включаючи рукописні зібрання бібліотек, а не лише фонди державних архівів. Активізація процесів залучення до наукового обігу масивів архівної інформації, пов'язаної з історією конкретної держави, її народу та видатних представників, засвідчувала їх

глобальний характер і вимагала поглибленої уваги до розроблення теоретичних засад формування таких специфічних інформаційних систем.

Термінологічні пошуки кінця 1980-х - початку 1990-х років фактично заклали теоретичні підвалини досліджень *“архівної та рукописної Україніки”*. Наукове обґрунтування створення зведеного реєстру архівної україніки (у тому числі трактування поняття *“архівна україніка”*) викладено в монографії Геннадія Боряка *“Національна архівна спадщина України та Державний реєстр “Археографічна україніка”: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи”* (К., 1995) та інших працях.

Слідом за відомою американською дослідницею слов'янських архівів Патріцією Грімстед Кеннеді автор виокремив у складі *“архівної україніки”* *“український”* та *“зарубіжний”* комплекси¹⁰. У з'ясуванні типології *“архівної україніки”* Геннадій Боряк так само спирається на запропонований Патріцією Грімстед Кеннеді принцип виокремлення типологічних груп документів *“архівної росіки/советіки”*¹¹.

У складі українського комплексу він виокремив 12 груп:

- *Офіційні документи давніх українських урядових установ, які діяли на сучасних українських землях* (у тому числі будь-які фрагменти офіційних державних документів, створені українськими урядовими установами, а потім захоплені іншими імперськими режимами або вивезені за кордон емігрантами).

- *Дипломатичні та інші офіційні документи, створені за кордоном українськими місіями чи представниками офіційних українських установ та організацій.*

- *Офіційні документи центральних установ, яким владами попередніх імперських режимів було доручено адміністративну діяльність на українських землях: Росії, Польщі, Австрії, Угорщини, Австро-Угорщини, Румунії і Туреччини.*

- *Офіційні державні документи провінційних, регіональних та місцевих органів, що перебували на українських землях, і були утворені владою попередніх імперських режимів* (у тому числі документи КПУ радянського періоду).

- *Документи офіційних українських військових підрозділів або виразно українські складники документації російських (радянських) збройних сил.*

- *Документи, що виникли за кордоном, за межами колишньої Російської/радянської імперії внаслідок діяльності там представників інших недипломатичних офіційних українських (радянських) державних установ: документи офіційних українських торговельних місій, представництв преси та інш.*

- *Документи українських недержавних/приватних установ: ділові, церковні або культурні представництва, що офіційно не контролювалися державою: документи закордонних представництв тих українських установ або організацій, що мали офіційний дозвіл на ділову діяльність у межах України.*

- *Документація нелегальних організацій або організацій у засланні та окремих осіб, у тому числі підпільних та дисидентських груп, що діяли на території сучасної України в часи російського імперського чи радянського режимів, зокрема Української повстанської армії (УПА), переслідуваних релігійних угруповань, національних громад, груп та окремих осіб, що діяли в підпіллі або були дисидентами.*

- *Особисті папери окремих українців, у тому числі українських емігрантів.*

- *Рукописні книги, зібрання історичних документів та автографи, аудіовізуальні документи, вивезені з України.*

- *Документи, створені за кордоном приватними українськими емігрантськими організаціями та громадами, що продовжували зберігати українські традиції в еміграції.*

- Зібрання українських архівних документів, створені за кордоном, або українські складники інших зібрань.

Зарубіжний комплекс, на думку Геннадія Боряка, складають 6 груп документів:

- Документи урядів, напівприватних або приватних установ та організацій, окремих осіб.

- Дипломатичні або консульські документи офіційних місій інших держав на українських землях і/або пов'язані з Україною матеріали серед дипломатичних документів іноземних місій.

- Документи військової та цивільної окупаційної влади на українських землях часів війни.

- Документи іноземних неурядових фірм, культурних, релігійних, журналістських та інших організацій, які діяли в Україні (або на українських землях Російської імперії/Радянського Союзу).

- Особисті папери іноземців, що перебували в Україні: подорожні записи під час подорожей до українських земель (Києва, Волині чи Південної Росії) або інші документи, додані до цих записок чи мемуарів, написані після повернення додому.

- Колекції рукописів та документів, зібрані іноземцями, які мешкали в Україні¹².

У версії Патріції Гримстед Кеннеді щодо типології архівної україніки, поданій у її фундаментальній праці "Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України. Друга світова війна і міжнародна політика реституції" (2001) в "українському комплексі" виокремлено 14 груп:

- офіційні урядові документи попередніх українських державних утворень, що діяли в межах сучасних кордонів України або в екзилі: Запорізька Січ, Гетьманщина, Центральна Рада, УНР, ЗУНР тощо;

- дипломатичні та інші документи офіційного походження та архівні матеріали, утворені українськими місіями за кордоном і представниками українських інституцій і організацій;

- офіційні документи центральних установ, що порядкували українськими землями за російського, польського, австрійського, угорського, австро-угорського, румунського і турецького імперських режимів;

- офіційні документи крайових, регіональних та місцевих установ, створених на українських землях попередніми імперськими режимами, у тому числі Компартією України під радянським проводом;

- документи офіційних українських військових формувань (УНР тощо) або окремих частин (українських фронтів тощо) у складі радянських збройних сил;

- аудіо-, кінематографічна, технологічна, картографічна, геодезична, наукова та інша спеціальна документація, створена в українських землях і вивезена до російських імперських центрів;

- документи, створені за кордоном, поза межами Російської/Радянської імперій представниками недипломатичних українських/радянських державних інституцій: торгові місії, преса тощо;

- документи українського недержавного сектору: бізнесових, церковних, культурних агенцій, які офіційно не контролювалися державою;

- документи нелегальних (січових стрільців, УПА тощо) або в екзилі організацій та окремих осіб, у тому числі тасмних і дисидентських груп, що існували на українських землях за часів Російського імперського та радянського режимів;

- документи особового походження, у тому числі емігрантів з України;

- рукописні книги, автографи, колекції історичних документів та аудіовізуальних матеріалів;

- документи, створені за кордоном приватними українськими емігрантськими інституціями або громадами, що дотримуються українських традицій в еміграції;

- колекції українських архівних документів, створені за кордоном і/або українські компоненти інших колекцій.

До "іноземного комплексу" американська дослідниця відносить також 6 груп документів:

- дипломатичні або консульські документи офіційних представництв іноземних держав в українських землях і/або за межами українських земель на територіях колишніх метрополій України (Російської імперії, Польщі);

- документи іноземних загарбницьких збройних сил та місцевої окупаційної влади (воєнних періодів) на українських землях;

- документи іноземних неурядових (бізнесових, культурних, церковних організацій, засобів масової інформації тощо, які (або філіали яких) функціонували в різні історичні періоди на українських землях;

- документи особового походження іноземних резидентів в Україні;

- рукописні і документальні колекції, зібрані іноземними резидентами в Україні¹³.

Важливе значення для розроблення методики описування та реєстрації архівної інформації мав збірник наукових праць "Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні" (К., 1996). Ключовою з точки зору теоретичних аспектів "архівної україники" є праця Любові Дубровіної "Архівна та рукописна україніка: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС"¹⁴. Учена розробила наукові засади інформаційно-технологічних процесів, пов'язаних зі створенням комп'ютерної системи національного масштабу та стандарту архівного опису цього рівня організації архівної інформації, запропонувала відповідний методичний інструментарій, вперше поставила питання про стандартизацію архівної дескриптивної практики в Україні, розробила (з використанням досвіду в цій сфері робочих груп з підготовки дескриптивних стандартів Канади та США: Working Group on Archival Descriptive Standards of the Bureau of Canadian Archivist, 1982 та Working Group of Standards for Archival Description, 1988) уніфіковані методики описування архівних документів і рукописних книг.

Із урахуванням важливих ознак інформаційного потенціалу Національного архівного фонду України (кількісні параметри, широкі хронологічні межі, політематичність інформації, різноманітність форм документів і способів описування відомостей) Любов Дубровіна справедливо наголосила на необхідності стандартизації описів різного рівня та застосуванні в описуванні новітніх технологій, з метою об'єднання різних функцій і оперативного використання інформації¹⁵. Як найраціональніший для узагальненої інформації рівня архівосховища вона запропонувала груповий опис архівного комплексу на підставі принципу походження документів. Такий підхід урахував і світовий досвід описування "fonds d'archives" (у французькій практиці) та "manuscript collection" (або "record group" чи "manuscript group" у практиці архівів Канади та США). Обраний рівень архівного опису на рівні фонду для Національної архівної інформаційної системи уможливував розкриття складу і змісту документів фонду/тематичної групи, з'ясування зв'язків з іншими документами фонду/тематичної групи, їхніх хронологічних меж та географічної локалізації та іншої інформації, здатної задовольнити як науково-облікові, так і науково-

дослідні потреби. Теоретичні напрацювання Любові Дубровіної склали основу *“архівної концепції”* НАІС, зокрема у визначенні її об’єкта та встановлення рівня каталогізації (колективний опис фонду та архівної колекції).

Прикладні, програмно-технологічні аспекти створення Національної архівної інформаційної системи розробили проф. Сергій Гриша та Олег Сохань¹⁶. На їхню думку, НАІС мала мінімізувати надлишковість даних, надавати користувачеві несуперечливу інформацію, уможлилювати спрощення реорганізації бази даних, бути простою в експлуатації й при цьому релевантно задовольняти актуальні інформаційні потреби з прийнятною швидкістю, допускати легкий перенос при зміні програмної та апаратної платформи, контролювати та підтримувати цілісність і несуперечливість даних¹⁷. Найбільш прийнятним підходом, здатним задовольнити всі вимоги, автори назвали асоціативний, що ґрунтується на суміщенні індексного файлу з основним і дозволяє істотно поліпшити спрямованість пошуку, підвищити рівень сервісу, досягти значної економії запам’ятовуючого простору, гнучко адаптовувати механізм пошуку та індексації, максимально спростити функції адміністратора бази даних і уможливити розподілену обробку даних.

Таким чином, до середини 1990-х років в Україні було розроблено теоретичні засади поняття *“архівна та рукописна україніка”*, а також науково-методичні та програмно-технологічні аспекти створення Національної архівної інформаційної системи як *“мережі взаємопогоджених баз інформаційно-пошукових даних про фонди архівної та рукописної Українки”*¹⁸.

Конституював поняття *“архівної українки”* (утім, без використання відповідного терміна) в науковому і суспільному обігу Закон України *“Про Національний архівний фонд і архівні установи України”* (1993). У ст.1 першої редакції Закону, яка розроблялася одночасно з підготовкою програми *“Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації”*, йшлося про документи українського походження, що зберігаються за межами України, як складову Національного архівного фонду¹⁹.

Вперше після відновлення державної незалежності України на законодавчому рівні ставилося питання про повернення таких документів в Україну відповідно до міжнародних угод. Ст.17 декларувала *“особливу турботу”* держави до *“поповнення Національного архівного фонду документами історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України”*, пріоритетний порядок їх виявлення, взяття на облік, повернення, придбання, копіювання²⁰. Централізований облік архівної Українки покладався на державний орган управління в сфері архівної справи - на той час Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України.

Однак друга редакція Закону України *“Про Національний архівний фонд та архівні установи України”* (2001) на тлі відсутності поступу в практичній реалізації (передусім, з матеріальних причин) задекларованих позицій зафіксувала *“гнучкіший”* варіант відповідальності держави за поповнення НАФ України документами українського походження, що зберігалися за кордоном. У ст.5 нової редакції йшлося про те, що *“державна вживає заходів для поповнення Національного архівного фонду документами культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України”*²¹.

При цьому позиція щодо *“пріоритетного фінансування”* виявлення, взяття на облік, повернення, придбання, копіювання таких документів залишилася без змін

(Ст.5). Натомість уточнення торкалося і повернення в Україну архівної україніки - "згідно з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України"²².

Таким чином, Закон України "Про Національний архівний фонд та архівні установи" (в обох редакціях) визначав правові засади включення до сукупної архівної спадщини нашої держави документів українського походження та іноземного походження, що стосуються історії України та українського народу. Зокрема, дотичними до ідеї створення Національної архівної інформаційної системи були позиції Закону щодо складу та формування Національного архівного фонду України, створення довідкового апарату та права власності на документи.

Алгоритм запровадження до наукового обігу величезних масивів архівної інформації, обмеженої змістом поняття "архівна та рукописна україніка", визначив окремий напрям Державної програми "Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності" (1992) - "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації". 1993 р. до співрозробників проекту (Інститут української археографії АН України, Інститут рукописів ЦНБ та Головархів при Кабінеті Міністрів України) приєдналися Міністерство культури України та Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, а 1994 р. було підписано угоду про спільне виконання Гарвардським українським науковим інститутом (США), Академією наук України, Головархівом України та Міністерством культури України спеціального міжнародного проекту "Українська археобібліобаза"²³.

1994 р. до розроблення програми долучився щойно створений Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. За участю співробітників інституту було підготовлено та видано складову проекту Археобібліобазу - довідник "Архівні установи України" (К., 2000 - перший випуск) та "Архівні установи України: державні архіви", т.1 (К., 2005 - другий випуск, розширений і доповнений), укладено методичні рекомендації щодо реєстрації документів архівної україніки, підготовлено український переклад Загального міжнародного стандарту архівного описування, укладено бібліографію з цієї проблеми.

Проблеми реєстрації архівної україніки знайшли відображення в Державній програмі "Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення", прийнятій у червні 1999 р.

У січні 2001 р. було прийнято рішення Колегії Державного комітету архівів України "Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України", спрямоване, зокрема, на створення програми виявлення архівної україніки за межами України на період з 2001 р. по 2010 р. Однак практичного завершення такої роботи у вигляді спеціальних довідників та баз даних про архівну україніку в конкретних країнах із об'єктивних причин досі не відбулося.

Поодинокі спроби створення подібних довідників здійснив упродовж 1990-х років Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України та зарубіжні інституції. Зокрема, упродовж 1980-х років архівні довідники про зібрання українського походження та утворені етнічними українцями було підготовлено й видано за фінансової підтримки утвореного 1976 р. Канадського інституту українських студій (КІУС) при Альбертському університеті (м.Едмонтон, Альберта). Серед них - архівні довідники про картографічне зібрання у фондах

Альбертського університету²⁴, матеріали до родинної історії²⁵, збірку Асоціації добробуту українських емігрантів св.Рафаеля в Канаді²⁶, колекції Євгена Бачинського, Івана Боберського, Михайла Лучковича²⁷ та інш.

До українських дослідників ці важливі довідкові видання до відновлення державної незалежності України потрапляли переважно приватним шляхом, а згодом - зі значним запізненням (у другій половині 1990-х років) до бібліотек України (зокрема до відділу "Зарубіжна україніка" Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського). Упорядкуванню українських та українсько-канадських фондів сприяла проведена КГУСом у 1980-х роках гуманітарна акція із організації програми "архівного підмайстерного навчання" для студентів упродовж літніх місяців з метою подальшого виконання ними такої роботи в громадах. Не менш важливе значення мала й "Архівна програма" КГУСу 1982-1983 рр., реалізована з метою описування архівних колекцій, їх мікрофільмування та страхування. Головним об'єктом програми стали зібрання усної історії, сформованих як окремими особами, так і українськими установами в Канаді.

Перше українсько-канадське довідкове видання в цьому напрямі - попередній анований перелік "Архівні матеріали з історії України в Канаді" - підготував 1990 р. на замовлення Археографічної комісії АН УРСР тодішній директор КГУСу проф. Богдан Кравченко²⁸.

Стислий анований довідник репрезентував інформацію про 21 колекцію, що зберігалася в двох державних архівах (Національному архіві Канади, Провінційному архіві Альберти), двох бібліотеках (Карлтонського та Альбертського університетів) та двох громадських організацій (Осередку української культури і освіти, Канадсько-українського документального та дослідного центру). Видання започатковувало серію "Зарубіжна архівна україніка" і присвячувалося I Конгресу Міжнародної асоціації українців. Упорядник поставив за мету стисло подати основну інформацію про склад включених до видання фондів/колекцій, відомості про життя та діяльність або історію фондоутворювачів, бібліографічні відомості про довідкову літературу щодо окремих фондів, зібрань та колекцій.

2000 р. вперше в Україні проф. Юрій Мицик опублікував укладений архівістом консисторії Української православної церкви в Канаді Володимиром Сеньчуком опис фонду митрополита Іларіона (І.Огієнка)²⁹. До опису включено 98 томів, згруповані у 14 тек з листуванням (загальним, родинним, особистим), документами урядових інституцій, очолюваних Іваном Огієнком, Української Православної Церкви в Канаді й Америці та Української Греко-Православної Церкви в Канаді, перекладів Біблії, документами про діяльність видавництва "Наша культура", "Віра й культура", різними виданнями, газетними і журнальними вирізками. Ця публікація довідкового характеру сприяла активізації досліджень життя й діяльності Івана Огієнка й передруковувалася в інших виданнях³⁰.

Окрім довідкових видань, у період від початку 1970-х років до 2006 р. включно інтерес до архівної Україніки в Канаді засвідчували статті канадських (Іроїда Герус-Тарнавська, Надія Казимира, Мирон Момрик, Андрій Макух, Ярослав Розумний, Франсес Свиріпа), а від початку 1990-х років - українських (Ігор Гирич, Ярослав Дашкевич, Марина Палієнко, Георгій Папакін, Ігор Срібняк, Микола Тимошик, Ірина Тюрменко) та польських (Анна Крохмаль) авторів. Увага дослідників переважно зосереджувалася на оглядах однієї збірки чи колекції (Андрія Жука³¹, митрополита Іларіона³², Дмитра Донцова³³), відображенні конкретної проблеми в документах канадських архівів³⁴, рідшими були статті узагальнюючого характеру³⁵. Такі публікації

мали надзвичайне джерельне значення, особливо, якщо ґрунтувалися на інформації, почерпнутій не з довідників (у будь-якій формі), а в результаті безпосереднього ознайомлення автора з тією чи іншою колекцією.

Підготовка довідника про архівну та рукописну україніку в світі та створення комплексної інформаційної бази даних про архіви українського походження, утворені етнічними українцями та українськими установами і організаціями, що відображають історію України та українського народу, внесок українців у суспільний і державний розвиток інших країн залишається важливою, досі не вирішеною проблемою. Потреба в такому виданні та його електронній версії очевидна, оскільки лише повноцінна джерельна база може забезпечити об'єктивні дослідження. Джерельні комплекси, "винесені" другою і третьою хвилями еміграції за межі України, переважно містять надзвичайно цінну інформацію про ключові події української історії. В разі виключення їх з поля дослідження значно зменшуються шанси на об'єктивність висновків будь-якої серйозної праці. Фонди та колекції особового походження, утворені в діяльності українських емігрантів, дозволяють з'ясувати факти й дати, пов'язані з їхнім життям поза батьківщиною. Біоісторіографічні студії без доступу до такої інформації приречені на незавершеність. Фонди українських установ і організацій в інших країнах є важливими джерелами до історії еміграції, внеску українців у розвиток інших держав. Законом України "Про Національний архівний фонд та архівні установи України" документи історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, визнано складовою Національного архівного фонду України. Водночас Закон декларував "особливу турботу" держави (ст.17 першої редакції (1993) Закону) чи "вживання заходів" (ст.5 першої редакції (2001) Закону) щодо поповнення НАФ такими документами. Однак на практиці упродовж 15 років державної незалежності України питання реєстрації документів українського походження та іноземного походження, що стосуються історії України та українського народу за межами України, виявилось практично не вирішуваним попри розроблення спеціальних державних програм "Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності" (1992) (окремий напрям "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації"), "Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення" (1999). Головною перешкодою на шляху до виконання цих програм стали банальні ресурсні проблеми: брак коштів на дослідження, копіювання документів тощо та висококваліфікованих фахівців зі знанням іноземних мов для реалізації проектів. Поодинокі результати в цій царині досягалися, передусім, у співпраці українських наукових інституцій з зарубіжними партнерами.

Відтак, реалізація такого глобального проекту можлива лише спільними зусиллями українських і зарубіжних фахівців. Об'єднання зусиль представників державних структур, громадських організацій і наукових кіл здатне забезпечити повноцінне дослідження архівної україніки, удосупнення інформації про неї і поповнення Національного архівного фонду України.

¹Дубровіна Любов, Степченко Ольга. Концепція національного бібліотечного та архівного фонду "Україніка": історія становлення та розвитку // Студії з архівної справи та документознавства. - 1997. - №2. - С.15.

²Там само. - С.23.

³Матяш Ірина. Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації // Пам'ятки. - 2006. - №6. - С.5.

⁴Євфимовський В., Юркевич В. Археографічна праця в московських архівах катедри історії України УАН// Україна: науковий двохмісячник українознавства. - 1927. - Кн.21. - С.219-221.

⁵Сагарда М. Українка в російських журналах за 1926 рік // Там само. - Кн.25. - С.155-160.

⁶Боряк Геннадій. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. - К., 1995. - С.54-55.

⁷Дубровіна Л.А. "Архівна та рукописна україніка": до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка". - Вип.1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. наук. праць. - К., 1996. - С.43.

⁸Архівна та рукописна Україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік, зарубіжжя: перший варіант програми // Архівна та рукописна Україніка: матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна Україніка" (Київ, 17 жовтня 1991). - К.: Ін-т укр. археографії, 1992. - С.9.

⁹Архівна та рукописна Україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Там само. - С.51-52.

¹⁰Див.: Патриція К. Гримстед. Архивная Россия/Советика. К определению типологии русского зарубежного наследия за рубежом // Труды историко-архивного института. - М., 1996. - Т.33. - С.267.

¹¹П.Кеннеді пропонує такі типологічні групи: а) офіційні документи центральних органів державної влади і управління Росії (в тому числі документи Комуністичної партії), що діяли на території РФ, Російської імперії та Радянського Союзу; б) офіційні урядові документи, створені провінційними, регіональними і місцевими установами Російської імперії і Радянського Союзу, включаючи ті установи, які перебували на території держав-спадкоємців; в) дипломатичні та інші офіційні документи, створені за кордоном російськими дипломатичними місіями; г) документи російської та радянської армій, що діяли за межами РФ, та документи російських/радянських військових окупаційних влад; д) документи, створені за межами Російської та радянської імперій недипломатичними та напівофіційними російськими і радянськими організаціями і установами; е) документи російських недержавних організацій (приватних підприємств, церковних і культурних діячів), які не контролювалися державою; є) документи нелегальних організацій і висланих осіб, включаючи таємні та дисидентські групи; ж) документи приватних осіб, у тому числі російських емігрантів; з) документи, створені за кордоном приватними емігрантськими організаціями і громадськими об'єднаннями; і) колекції російських архівних матеріалів, створені за кордоном, і російські частини зарубіжних колекцій. Див.: Патриція К. Гримстед. Архивная Россия/Советика. К определению типологии русского зарубежного наследия за рубежом // Труды историко-архивного института. - М., 1996. - Т.33. - С.267-280.

¹²Боряк Г.В. Архівна україніка // Архівознавство: Підручник. За заг. редакцією І.Матяш та Я.Калакури. - К.: Видавн. Дім "КМАкадемія", 2002. - С.117-128.

¹³Див.: Скрицька Лариса. Патриція Кеннеді Гримстед про проблеми возз'єднання української архівної спадщини: від перекладача-референта // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2003. - Т.10. - С.29-30.

¹⁴Дубровіна Л.А. "Архівна та рукописна україніка": до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка". - Вип.1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. - С.41-62.

¹⁵Там само. - С.48.

¹⁶Гриша С.М., Сохань О.В. Програмно-технологічні аспекти розбудови Національної архівної інформаційної системи (асоціативний підхід) // Там само. - С.73-87; Сохань О.В. Гіпертекстові та гіпермедіальні технології (перспективність їх використання в архівних інформаційних системах) // Там само. - С.89-97.

¹⁷Там само. - С.72-73.

¹⁸Національна архівна інформаційна система: технічне завдання // Там само. - С.197.

¹⁹Про Національний архівний фонд і архівні установи України: Закон України від 24 грудня 1993 р. // Відомості ВР України. - 1994. - №15. - Ст.1.

²⁰Там само. - Ст.17.

²¹Про Національний архівний фонд і архівні установи України: Закон України від 13 грудня 2001 р.[зі змінами] // Відомості ВР України. - 2002. - №11. - Ст.5.

²²Там само. - Ст.4.

²³Лозицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Національна архівна інформаційна система України "Архівна та рукописна україніка" // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка". - Вип.1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. - С.13.

²⁴Friesen, Paul T. "Ukrainian Lands" Maps in the University of Alberta Map Collection: A Cartobibliography. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. - 44 p. and 21 appendices. - (Research Report № 24).

²⁵Himka, John-Paul and Swyrypa Frances A. Sources for researching Ukrainian family history. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies The University of Alberta, 1984. - 37 p. - (Research Report; №6).

²⁶Iwanus J., Senchuk W. The St. Raphael's Ukrainian Immigrants Welfare Association of Canada Collection. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. - 22 p. - (Research Report; №21).

²⁷The Batchinsky Collection Carleton University Library: Finding Aid / Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta - Edmonton, 1995. - 101 p. - (Research Report; № 47); The Iwan Boberskyj Archival Collection. Ukrainian Cultural and Educational Centre, Winnipeg: Finding Aid / Prepared by Jaroslaw Iwanus and Wolodymyr Senchuk. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. - 9 p. - (Research Report; №23); The Michael Luchkovich Collection / Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta; Prepared by Serge Cipko. - Edmonton, 1992. - [14] p. - (Occasional Research Reports. Research Report; №49). [Українсько-канадський архів та музей Альберти].

²⁸Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анований перелік / Уклав Богдан Кравченко. Археографічна комісія Академії наук УРСР; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. - Київ; Едмонтон, 1990. - 38 с.

²⁹Див.: Болохівщина: Земля і люди. - Хмельницький: Стара Синява; Любар, 2000. - С.269-274.

³⁰Див.: Опис фонду митрополита Іларіона (І.Огієнка) консисторії Української православної церкви в Канаді (склав Володимир Сеньчук) // Ляхощкий В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. - С.639-643.

³¹Палієнко Марина, Срібняк Ігор. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М.Я.Варшавчика. - К., 1999. - С.168-175; Гирич Ігор. Архів Андрія Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ століття // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. - К.; Л., 2004. - Т.1. - С.441-454.

³²Тимошик М. Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну // Студії з архівної справи та документознавства. - 2001. - Т.7. - С.95-99; Мисик Ю.А. З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомч. зб. наук. Праць. - К., 2001. - Вип.3. Джерелознавчі дисципліни. - С.41-42.

³³Сварник Г. Дмитро Донців у невідомих документах 1890-1945 рр. з Національного архіву Канади // Воля і Батьківщина. - Л., 2003. - Ч.1-2. - С.173-186.

³⁴Дашкевич Я. Документи Українського Центрального Комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. - Л., 1999. - Вип.2. 1995-1997. - С.157-159; Кришталович У. Карти України XVII-XVIII ст. в архівах і бібліотеках Канади // Там само. - С.216-217.

³⁵Момрик М. Українські архівні збірки при Національному Архіві Канади // Архіви України. - 1995. - №1-3. - С.79-87; Момрук М. The Ukrainian archival collections at the National Archives of Canada // Другий Міжнародний конгрес українців. Історія: Доповіді і повідомлення. Львів, 22-28 серпня 1993 р. - Л., 1994. - Ч. П. - С.187-194; Крохмаль Анна. Документи з історії України і польсько-українських відносин у збірках полоністичних інституцій // Архіви України. - 2005. - №4. - С.60-75.

There are viewed questions of content, amount, importance of theoretical principles of notions "ukrayinika", "archival and manuscript ukrayinika", of typology, complexes and registration of archival ukrayinika.

Отримано 13.09.2006.